

تاریخ علم، دوره ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۸۱-۱۰۶

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول
نوشته عبدالعلی نجم الدوله تبریزی و معرفی او

مهرداد فردیار
دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مهندسی صنایع
دانشگاه تربیت مدرس

fardyar@gmail.com

(دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۱۵، پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۱۰)

چکیده

هرچند امروزه تقویم‌های خطی و چاپ سنگی کمیاب‌اند و نمونه‌های اعلان‌های نجومی که در دوره قاجار منتشر و توزیع شده‌اند و از گزند حوادث در امان بوده و به دست پژوهشگران رسیده است، بسیار نایاب‌اند، اما خوشبختانه نمونه‌ای از آنها شامل پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول در تیر ماه سال ۱۲۹۶ ش. در دسترس نگارنده قرار گرفت. این سند یک آگهی بدون تاریخ است. این آگهی به شیوه چاپ سنگی و بر روی کاغذ کاهی با خطوط نستعلیق و نسخ به چاپ رسیده است. این پیشگویی توسط شخصی به نام عبدالعلی نجم الدوله طهرانی [تبریزی] در اواخر آذر ماه سال ۱۲۹۵ ش (حدود دو سال قبل از پایان جنگ جهانی اول) انجام شده است. اگر چه این پیشگویی به حقیقت نپیوسته، اما این سند مقدمه شناسایی و معرفی عبدالعلی نجم الدوله تبریزی (پیشتر نجم‌الممالک) و خاندان وی به عنوان یکی از مهم‌ترین خاندان‌های منجمین درباری در دوره قاجار است.

کلیدواژه‌ها: تقویم، عبدالعلی نجم الدوله، قاجار، نجوم.

مقدمه

جغرافیا و نجوم از جمله کهن‌ترین و متداول‌ترین علوم سنتی به شمار می‌آیند که از قدیم‌ترین دوران تا روزگار معاصر تداوم یافته است (ثقفی، ص ۳۳). در روزگاری که طالع‌بینی و پیشگویی رواج داشت، افراد برای باخبر شدن از بلاهای طبیعی آینده، به اهل نجوم و منجم‌باشی‌ها مراجعه می‌کردند^۱ (برجیان، ص ۲۱) و یکی از راهنماهای این پیشگوها برای مردم تقویم‌هایی بود که منجمان چاپ می‌کردند. منجمانی که هم تقویم‌های سالیانه می‌نوشتند و هم بسان رمال‌ها و کتاب‌بین‌ها پیشگویی می‌کردند (شهری‌باف، ج ۴، ص ۲۱۸)، مانند پیشگویی خطرات، مضرات، عزل و نصب، پیشامدهای ناگوار، سلامت، نقاهت، جنگ و جدال که افراد مواظب باشند (شهری‌باف، ج ۴، ص ۲۱۹). از اواسط دوره قاجار و با رواج صنعت چاپ و نشر، تقویم‌های بیشتری در اختیار مردم قرار گرفت.

اینک نمونه‌ای نایاب از اعلان‌های پیشگویی که احتمالاً در کوچه، بازار، و یا سایر محل‌های عمومی نصب و یا خوانده می‌شده‌اند، برحسب اتفاق در اختیار ما قرار گرفته است. این اعلان در ابعاد ۲۲ × ۳۵/۵ سانتی‌متر و به شیوه چاپ سنگی و با رسم‌الخط‌های نستعلیق و نسخ بر روی کاغذ کاهی منتشر شده است. نقش مهر چاپی ناخوانایی در سمت راست آن دیده می‌شود و بنا بر مندرجات آن، شخصی به نام عبدالعلی نجم‌الدوله طهرانی تاریخ پایان جنگ جهانی اول را پیش‌گویی کرده است. ما از دلایل اجتماعی، سیاسی و ... انتشار آن بی‌اطلاع هستیم. این اعلان را می‌توان در حوزه اعلان‌های مرتبط با نجوم دانست. معمولاً بیشتر اعلان‌های یافت شده از دوره قاجار مربوط به اعلان‌های دولتی و موضوعات دینی و تبلیغاتی بودند.

آنهايي که در کار جمع‌آوری این گونه اوراق و اسناد هستند می‌دانند که اولاً تا چه اندازه این اوراق کمیاب و تعدادی از آنها نیز نایاب شده و در معرض تندباد حادثه قرار دارد و در نتیجه انتشار آنها تا چه حد ضروری و مفید است (رضوانی، ص ۲۶). بنا بر

۱. نمونه‌ای از پیشگویی‌ها در خارج از کشور ایران در دوره قاجار: منجمی آلمانی به نام فالب روز ۳ نوامبر سال ۱۸۹۹م معادل چهاردهم رجب سال ۱۳۱۷ق را به عنوان تاریخ پایان جهان در کتابی پیشگویی کرد و یک منجم روسی این پیشگویی را رد کرده بود و انتشار کتاب منجم آلمانی را شیوه‌ای برای کسب درآمد بیشتر می‌دانست (سپهر، ج ۱، ص ۳۴۸، ۴۶۱).

این هدف این تحقیق در گام نخست انتشار متن این اعلان و سپس شناسایی و معرفی عبدالعلی نجم‌الدوله طهرانی به روش مطالعات تاریخی است.^۱

[متن اعلان]

خبر مسرت انگیز

استخراج جناب جلالت مآب آقای میرزا عبدالعلی خان نجم‌الدوله طهرانی در خصوص متارکه و مصالحه و خاتمه جنگ‌ها [ی] بین الملل [بین‌المللی] که در تقویم خودشان درج فرموده‌اند به قرار ذیل است:

بسم الله تعالی

اولاً: بیاید دانست که مدار احکامات نجومیه بر دلایل کلیه قرانات است.^۲ چنانکه حکیم بطلمیوس در کتاب ثمره الفلک خود که خواجه نصیرالدین علیه الرحمة او را شرح کرده به این عبارت ذکر می‌فرماید: «لا تعقل عن امر المائة والعشرين قراناً التي للكواكب المتحیر والنیرین فإن فيها الدلالة على علم اكبر مما يقع في عالم الكون و الفساد» از جمله آنها قران علویین است، یعنی زحل و مشتری. و اقسام او را حکمای علوم نجوم چهار قسم بیان نموده‌اند: اعظم، اکبر، اوسط، اصغر. و دانستن و ضبط کلیات دلایل آنها برای منجم احکامی لازم و واجب می‌باشد، چنانکه حکیم بطلمیوس باز در ثمره الفلک به این عبارت ذکر می‌نماید: «فی القرآن الأصغر تفصیل الأوسط و فی الأوسط تفصیل الأكبر فإذا تكلمت فی تفصیل فصیح جمله.» و اصغر این قرانات تقریباً در مدت بیست سال یک دفعه واقع می‌شود و حوادث این بیست سال را از دلایل این قران استنباط می‌نماید و این قران اصغر که در ماه شعبان در سنه ۱۳۱۹ هجری در برج جدی واقع گردید که امسال شانزده سال تمام گذشته و تقریباً سه سال مانده که قران اصغر دیگر واقع شود. چون اکثر ادله این قران گذشته در نهایت درجه نحوست واقع شده بودند دلالت داشتند که در عرض سنوات این قران به شهادت بعضی دلایل دیگر که اتفاق می‌افتد انقلابات بزرگ و جنگ‌های مفصل و خونریزی‌های محیرالعقول در اکثر نقاط [نقاط] کره

۱. در این تحقیق، برای تبدیل تاریخ سال‌های میلادی، شمسی و قمری، به یکدیگر از مبدل سایت www.bahesab.ir و از علامت [] برای تصحیح افتادگی‌ها و اصلاح کلمات استفاده شده است.

۲. در خصوص مفهوم قران نک: کریمی، بهزاد. (پاییز و زمستان ۱۳۹۴ ش) «پیوند تاریخ‌نگاری با ستاره‌شناسی و تنجیم در عصر صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ق)»، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۲۲، ص ۱۳۵-۱۷۰.

أرض واقع شود. این بود بعد از تاریخ این قران با اندک مدت جنگ دولتین روس و ژاپون [ژاپن] واقع شد و انقلابات داخله روس و عثمانی و چین و آن همه قتل و تلفات نفوس در مدت این قران اتفاق افتاد و خاتمه اثرات دلایل این قران منجر به جنگ‌های عمومی بین الملل [بین المللی] گردید و در عرض این یک دو سال تقریباً ده و دوازده دلیل معتبر متعاقب یکدیگر واقع گردید که اگر یکان یکان آنها را به عرض رسانم (مثنوی هفتاد من کاغذ برد). پس نتایج مجسمه این همه دلایل قویه معظمه بالاخره منجر به آن حوادث عظیمه و جنگ‌های متطاولة در قطعه اروپا ما بین هفده دولت بزرگ و کوچک فرنگستان گردید، یعنی از اوایل اسد ماه پارس نیل ۱۳۳۲ [ق] شروع به جنگ نمودند و حال که موقع تحریر این تقویم اواخر فصل پاییز [پاییز] لوی نیل^۲ ۱۳۳۵ [ق] می‌باشد. و دول متحاربه با کمال شدت مشغول جنگ و خونریزی می‌باشد [می‌باشند]. حالا بهتر و اوقع به نفوس عامه آن است که دلایل خاتمه جنگ را بعرض رسانم.^۴

خاتمه جنگ‌ها بین الملل [بین المللی] و اوقات متارکه و مصالحه ربنا «لا علم لنا الا ما علمتنا»^۵ اگرچه در نظر سیاسیون عالم از ملاحظه کثرت قوی [قوا] و استعدادات دول متحاربه و تصادف اشکالات امور سیاسیة آنها بر این است که آتش تنوره این جنگ‌های عمومی بین الملل [بین المللی] به این زودی‌ها خاموش [خاموش] نخواهد شد. بلکه به سنوات متطاولة خواهد کشید و اشتداد آن را بعد از فصل زمستان حالیه و رفع صولت سرما می‌دانند. لکن این بنده آنچه از ملاحظه قوانین علمیه نجومیه استخراج نموده معروض می‌دارم:

اولاً به طریق اجمال مفهوم از علایم علوی و اوضاع آسمانی این است که در نصف اول سال نیلان نیل که عبارت از مارس ماه الی اکتبر ماه فرانسه (۱۹۱۷)^۶ مسیحی بوده باشد، دلایل مصالحه و متارکه اکثر دول عظام با همدیگر به اذن

۱. سال پلنگ، نام سال سوم از دوره دوازده ساله تاریخ ترکان [تقویم ترکی] است (نک: لغت نامه دهخدا)

۲. سال نهنگ، نام سال پنجم از دوره دوازده ساله تاریخ ترکان [تقویم ترکی] است. (نک: لغت نامه دهخدا)

۳. آذر ماه سال ۱۲۹۵ ش.

۴. در حاشیه: «علی حکم البریا من طوالههم/ماذا علی اذا لم يفهم البقر». معنی بیت: «من باید حکم مخلوقات را از

روی طالع‌هایشان بگویم/اگر گاو چیزی نفهمید من مقصر نیستم.»

۵. آیه ۳۲ سوره بقره.

۶. بازه زمانی اردیبهشت تا مهرماه سال ۱۲۹۶ ش.

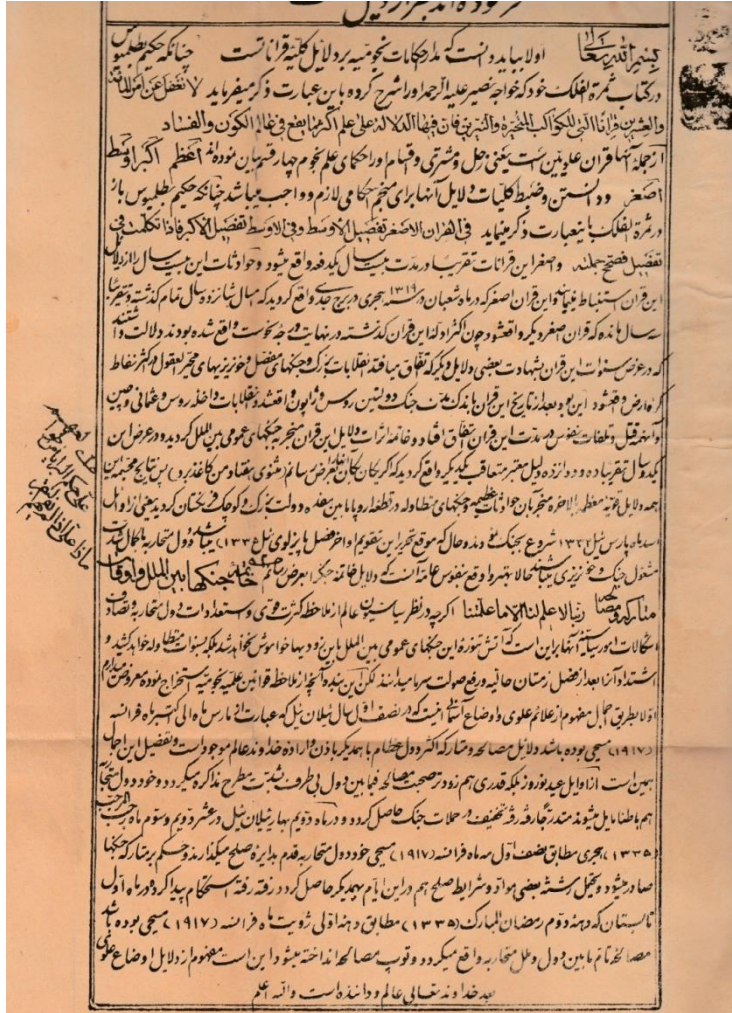
و اراده خداوند عالم موجود است و تفصیل این اجمال همین است. از اوایل عید نوروز بلکه قدری هم زودتر صحبت مصالحه فیما بین دول بی طرف به شدت مطرح مذاکره می گردد و خود دول متحاربه هم باطناً مایل می شوند. متدرجاً رفته رفته تخفیف در حملات جنگ حاصل گردد و در ماه دوم بهار نیلان نیل در عشر دویم و سوم ماه رجب المرجب (۱۳۳۵)^۱ هجری مطابق نصف اول ماه مه فرانسه (۱۹۱۷) مسیحی خود دول متحاربه قدم به دایره صلح می گذارند و حکم بر متارکه جنگ ها صادر می شود. و یحتمل رشته بعضی مواد و شرایط صلح هم در این ایام به همدیگر حاصل گردد رفته رفته استحکام پیدا کرده در ماه اول تابستان که دهه دوم رمضان المبارک (۱۳۳۵)^۲ مطابق دهه اول ژوئیه ماه فرانسه (۱۹۱۷) مسیحی بوده باشد مصالحه تام ما بین دول و ملل متحاربه واقع می گردد و توپ مصالحه انداخته می شود. این است مفهوم از دلایل اوضاع علوی. بعد خداوند تعالی عالم و داننده است و الله اعلم.

براساس اطلاعات مندرج در اعلان پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول، یافته های اولیه عبارتند از:

- نام پیشگو: عبدالعلی
- لقب: نجم الدوله
- طهرانی: عنوان تهرانی، پس از لقب عبدالعلی نجم الدوله، که اشاره به شهر محل سکونت و یا اصالت وی دارد.
- عبدالعلی نجم الدوله مستخرج تقویم بوده و احتمالاً تقویم سال ۱۲۹۶ ش را استخراج کرده است.
- زمان انجام پیشگویی: اواخر پاییز سال ۱۳۳۵ ق/ ۱۲۹۵ ش.
- تاریخ وقوع پیشگویی خاتمه جنگ جهانی: تیرماه سال ۱۲۹۶ ش.

۱. بازه بیست روزه پس از تاریخ ۱۳/۲/۱۲۹۶ ش.

۲. بازه ده روزه پس از تاریخ ۱۰/۴/۱۲۹۶ ش [که با تاریخ پایان جنگ جهانی اول اختلاف دارد]

تصویر ۱. تصویر بخشی از اعلان چاپ سنگی پیشگویی زمان پایان جنگ جهانی اول

بررسی گزینه های احتمالی

با توجه به اینکه پیش از صدور و رواج شناسنامه در ایران و در دوره قاجار افراد با القاب شناخته می شدند و این القاب نیز با گذشت زمان ممکن بود تغییر کند و یا به افراد دیگر اعطا شود، بنا بر این رصد کردن تغییرات القاب، شناسایی افراد و شخصیت ها با دشواری های خاصی روبه رو است. تا کنون در دوره قاجار حداقل سه نفر با لقب نجم الدوله شناسایی شده اند: عبدالغفار نجم الدوله [اصفهانی] (۱۲۵۹-)

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول.../ ۸۷

۱۳۲۶ق)، عبدالعلی خان نجم الدوله تبریزی (افشار، ۱۳۶۱، ص ۶۱۱)، محمدعلی خان نجم الدوله جد اسمعیل مصباح (۱۳۰۰-۱۳۸۲ق) (مصباح، ص ۱؛ جواهرکلام، ج ۱، ص ۴۲۰) که مشهورترین آنها عبدالغفار نجم الدوله است.

همچنین می‌دانیم، از اواسط دوره قاجار به بعد چندین منجم به نام عبدالعلی وجود داشته، که شاید یک یا چند نفر از آنها مدتی لقب «نجم الدوله» داشته‌اند:

۱. عبدالعلی بن محمد تقی، منجم باشی آستانه مقدسه رضوی

۲. عبدالعلی گوگانی فرزند ملا احمد

۳. عبدالعلی فرزند علی

۱- عبدالعلی بن محمد تقی

به نام ایشان در تذکره‌ها و شعرا مشهد به عنوان مؤلف کتاب‌های نجوم (عبرت مصاحبی نایینی، ص ۲۱۲-۲۵۲) و همچنین در فهرست تعدادی از اسناد پرداخت مواجب و مستمری کارکنان آستان قدس نام ایشان به عنوان منجم باشی، نجم التولیه حسینی اشاره شده است (کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی، اسناد به شماره‌های ثبتی: ۱۵۵۴۳، ۱۵۲۴۴، ۲۰۵۴۴).

۲- میرزا عبدالعلی بن ملا احمد گوگانی (وفات ۱۳۳۵ق؟)

میرزا عبدالعلی ابن ملا احمد گوگانی^۱ (گوگانی، گاوگانی، جاوگانی کرکانی، گوگان) از علمای معروف علم هیئت و نجوم است (تربیت، ص ۲۵۷) و میرزا عبدالله ثقة الاسلام فرزند شهید علی ثقة الاسلام، ابوالقاسم فیوضات و عزیز دولت آبادی با احترام و تعابیر مشابهی از ایشان یاد کرده‌اند (فتحی، ص ۷۵؛ امید، ج ۱، ص ۱؛ دولت آبادی، ج ۱، ص ۲۷۷). اعتمادالسلطنه وی را چنین توصیف کرده است:

علم نجوم را محکم ساخته در استخراج احکام و نوشتن تقویم نیک ماهر است و تکمیل این فن را خدمت استاد ماهر میرزا اسدالله هزار جریبی منجم باشی^۲ کرده است (اعتمادالسلطنه، ص ۲۲۱).

۱. از روستاهای اطراف شهر تبریز در زمان گذشته که اکنون به شهر تبدیل شده است.

۲. میرزا اسدالله هزار جریبی، از منجمان معروف دوره قاجار که در دوره ولایتعهدی مظفرالدین میرزا به منصب منجم باشی انتخاب شده و بعدها در جرگه درویشان قرار گرفت (اعتمادالسلطنه، ص ۲۲۲). برای آشنایی بیشتر با آثار ایشان رجوع کنید به فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا).

وی از دوستان نزدیک میرزا لعلی حکیم (ملقب به شمس‌العلماء) و با هم در سال ۱۳۱۴ق به زیارت عتبات عالیات مشرف شده بودند (صفوت، ص ۲). شیخ محمد خیابانی (آذری، ص ۱۰)، ملاعلی واعظ خیابانی تبریزی (الوانساز خوبی، ص ۳۲) و میرزا علی آقا ثقة‌الاسلام تبریزی از شاگردان عبدالعلی گوگانی بوده‌اند (مقدمه نسخه خطی تسهیل زیج هندی (کتابخانه مجلس)) و در مقاله «لحظه تحویل سال اعتدالی» شیوه استخراج و محاسبه وقت تحویل سال اعتدالی به روش میرزا عبدالعلی گوگانی تشریح شده است (رضا زاده ملک، ص ۲۳، ۳۱). مدت زمان زیادی استخراج تقویم و تتبع احکام نجوم در صفحه آذربایجان منحصر به وی بوده و در سنه ۱۳۳۵ق وفات کرده است (تربیت، ص ۲۵۷). آثار عبدالعلی گوگانی از این قرارند:

- دفتر تقویم (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۴):
- معرفت التقویم (گوگانی، ۱۳۰۲ق) و یا رساله تبیان التقویم فی علم التنجیم (رضا زاده ملک، ص ۲۳):
- شرح سی فصل در معرفت التقویم، خواجه نصیرالدین طوسی (عبدالعلی منجم، ۱۳۲۲ق):
- کتاب خطی تسهیل زیج هندی یا تسهیل زیج محمدشاه هندی موجود در کتابخانه مجلس که ظاهراً دیباچه و مقدمه آن از علی آقا ثقة‌الاسلام تبریزی و مؤلف کتاب عبدالعلی گوگانی است. (حائری، ج ۱۹، ص ۴۰۳) اما در متن کتاب به صراحت به این موضوع اشاره نشده است.

۳- عبدالعلی فرزند علی

در این دو منبع از این شخص نام برده شده است:

- دفتر تقویم از نجم‌الدوله عبدالعلی بن میرزا علی منجم باشی (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۴):
 - میرزا عبدالعلی: فرزند میرزا علی منجم باشی و از خاندان محمد جعفر منجم، و این خاندان در محله چست دوزان شهر تبریز اقامت دارند (نادر میرزا، ص ۶۷).
- براساس مطالب بالا عبدالعلی فرزند میرزا علی مدتی لقب «نجم‌الدوله» داشته است، اما این موضوع دلیل بر این نیست که دو نفر دیگر لقب نجم‌الدوله نداشته‌اند و همچنین

ما را از انتساب این اعلان به عبدالعلی فرزند میرزا علم منجم باشی مطمئن نمی‌کند. همچنین براساس اطلاعات فوق متوجه شدیم، افراد ردیف‌های ۲ و ۳ از اهالی آذربایجان هستند. بنا بر این دسترسی به تقویم‌هایی که توسط افراد فوق استخراج و تنظیم شده باشند راهگشای شناسایی نویسنده اعلان خواهد بود.

از آنجایی که اکثر مردم ایران علاقه‌ای به آرشیوداری نداشتند تقویم پارینه را مثل مطبوعات و کتاب‌های خطی روانه مغازه عطاری و بقالی کردند تا به جای کاغذ باطله استفاده شود (مهران، ص ۵۷۲). متأسفانه در پایگاه‌های اطلاعاتی مؤسسات و کتابخانه‌های مهم کشور تقویمی از عبدالعلی نجم‌الدوله وجود ندارد. اما خوشبختانه مقاله نمایشگاه «تقویم پارینه» و بازنشر ناقص آن با عنوان «تقویم پارینه» ما را از وجود تعدادی از تقویم‌های عبدالعلی منجم‌باشی تبریزی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (افشار، ۱۳۵۳، ص ۱۹۲-۱۹۶؛ افشار، ۱۳۶۱، ص ۶۱۰-۶۱۳) که تاکنون فهرست نشده است، مطلع می‌سازد. هر چند در این فهرست اشتباهاتی در خصوص سال انتشار و انتساب استخراج تقویم‌ها به منجمین رخ داده است. با مشاهده این مجموعه تقویم‌ها در می‌یابیم:

مشابه متن اعلان با اختلاف اندکی در خصوص خاتمه جنگ جهانی اول در تقویم چاپ سنگی سال ۱۲۹۶ ش در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و علم نجوم بنا بر گفته عبدالعلی نجم‌الدوله تقریباً صد و پنجاه سال در این خاندان رواج داشته (نجم‌الدوله و منجم‌باشی، ۱۲۹۵، ص ۲ و ۳) و همچنین جزئیات و اطلاعات مختصری درباره آنها در تقویم سال ۱۲۸۸ ش ثبت شده است (نجم‌الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲) که ما را از صحت انتساب این اعلان به عبدالعلی نجم‌الدوله فرزند علی منجم‌باشی مطمئن می‌سازد.

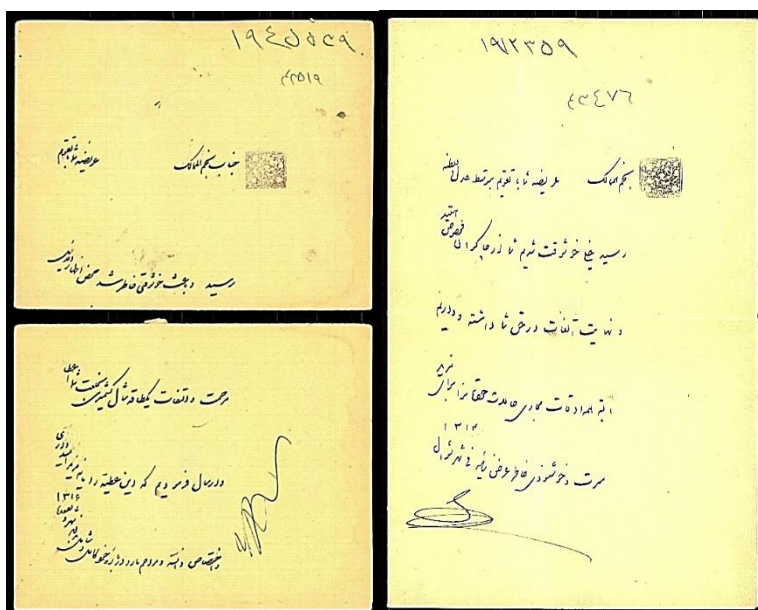
اطلاعات تکمیلی درباره عبدالعلی خان نجم‌الدوله

او تاریخ تولد خود را در یادداشت یکی از صفحات کتاب خطی^۱ ۲۷ ذیقعد سال ۱۲۵۵ ق نوشته است (نصیری امینی و حکیم، ص ۴۸۷) و به تحصیلات خود در زمینه علوم ریاضی اشاره کرده است (منجم، ۱۳۱۳ ق، ص ۷) و تقریباً شانزده سال در تبریز در آستان مبارک پادشاه جمجاه جوان عادل و سیزده سال هم همراه شاه مرحوم

۱. از سرنوشت و محل نگهداری این کتاب اطلاعی نداریم.

[مظفرالدین شاه] در تهران به خدمت دولت مشغول بوده است (نجم‌الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲). همچنین در منابع زیر و تصویر ۲ به لقب نجم‌الممالک ایشان اشاره شده است:

- «یک ثوب لبادۀ ترمۀ شمسۀ مرصع به میرزا عبدالعلی نجم‌الممالک مرحمت شد» (سپهر، ج ۱، ص ۱۶۱).
- «در رجب‌المرجب [سال ۱۳۱۷ ق.؟] یک جبۀ شمسۀ مرصع به نجم‌الممالک ترک که با شاه از تبریز آمده بود، داده شد (همو، ج ۱، ص ۴۶۷).

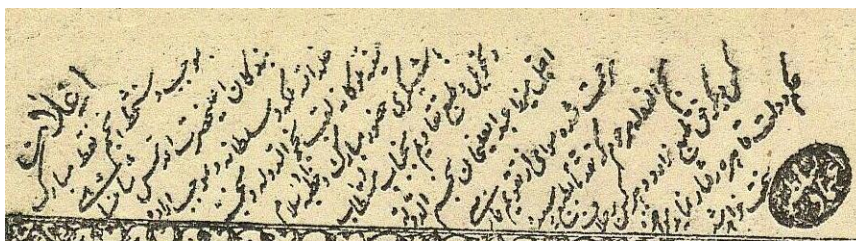
تصویر ۲. رقم ولیعهد در خصوص دریافت عریضه و تقویم در سال‌های ۱۳۱۴ و ۱۳۱۶ ق (محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شماره‌های: ۱۹۱۲۳۵۹ و ۱۹۴۵۵۳۹)

بنا بر گفته او تقویم سال ۱۲۸۸ ش را به دستور محمدعلی شاه استخراج و منتشر کرده است (نجم‌الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲) و بر روی جلد کاغذی این تقویم عبارت «کمترین چاکر آستان مبارک همایونی» و همچنین در صفحه نخست تقویم به موضوع اعطای لقب نجم‌الدوله به عبدالعلی نجم‌الدوله و امتیاز انتشار تقویم به شرح زیر مشاهده می‌شود (تصویر ۳):

اعلان، بموجب دستخط انجم نقط مبارک بندگان اعلیحضرت اقدس شاهنشاهی خلد الله ملکه و سلطانه و به موجب و ارادۀ منیۀ ملوکانه لقب

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول... / ۹۱

نجم الدوله و منجم باشی گری حضور مبارک و خطبهٔ سلام و تحویل سال و طبع تقاویم به جناب مستطاب اجل میرزا عبدالعلی خان نجم الدوله مرحمت شده سوی از تقویم فارسی نجم الدوله که تقدماً بطبع رسیده کس دیگری حق طبع ندارد و هرکس برخلاف حکم دولت قاهره رفتار نماید مواخذه سخت خواهد شد. [نقش مهر چاپ شده] اعتماد السلطنه [محمد باقر خان]

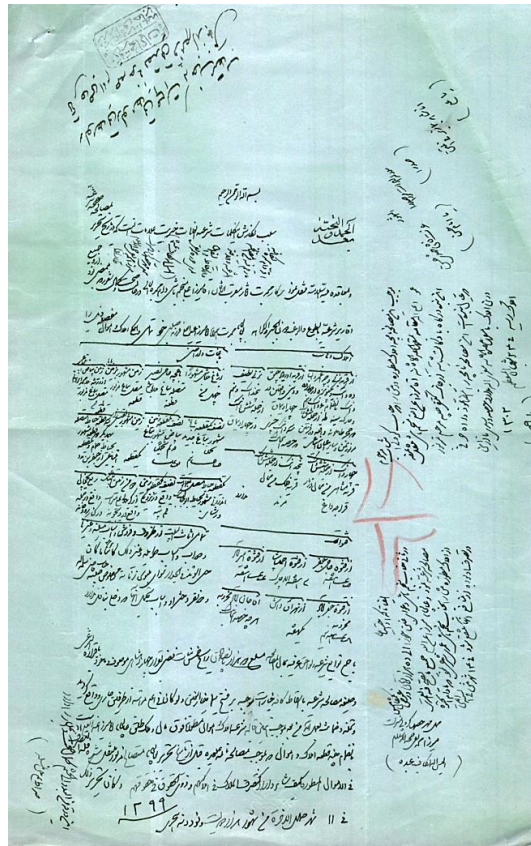
تصویر ۳. متن حکم اعطای لقب نجم الدوله و امتیاز انتشار تقویم به عبدالعلی خان نجم الدوله (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲) (محل نگهداری: کتابخانهٔ دانشگاه تهران)

از اواسط سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۱ ق عبدالعلی خان نجم الدوله به نیابت تولیت مدرسه سپهسالار منصوب شده است (تیموری، ص ۱۴۴). همچنین تقویم سال ۱۲۸۹ ش او از چند جهت قابل توجه است:

۱. به لحاظ سیاسی و اجتماعی که در این سال و مقارن با دوران مشروطه تقویم با عبارات «پاینده باد اسلام»، «زنده باد حجج اسلام»، «زنده باد حامیان اسلام»، «زنده باد سلطان احمد شاه مشروطه خواه»، «زنده باد مجاهدین عدالت خواه» و «زنده باد اهل اسلام» و تصویری از کودکی احمد شاه قاجار آغاز می شود (نجم الدوله، ۱۲۸۸، ص ۲)؛
۲. تجلیل از خدمات، زحمات و جایگاه علمی مرحوم عبدالغفار نجم الدوله (نجم الدوله، ۱۲۸۸، ص ۷)؛
۳. عدم تفاوت بین منجم زحمت کشیده و مستخرج بازاری تقویم (نجم الدوله، ۱۲۸۸، ص ۷)؛
۴. پیشگویی احتمال وقوع فتنه و جنگ بین دول عظام (جنگ جهانی اول؟) (نجم الدوله، ۱۲۸۸، ص ۳).

همچنین در تقویم سال ۱۲۹۰ ش همانند تقویم سال ۱۲۸۹ ش احتمال وقوع فتنه و جنگ بین دول عظام (نجم الدوله، ۱۲۸۹، ص ۳) و پیش‌بینی ورود قشون روس به ایران (نجم الدوله، ۱۲۸۹، ص ۳) مشاهده می‌شود.

بنا بر گفتهٔ عبدالعلی نجم‌الدوله، از زمان فوت رضا نجم‌الملک (۱۲۹۰ ق) رشتهٔ خدمت به دست دیگران افتاد (نجم‌الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲). همچنین سند سواد مصالحه نامه‌ای بین علی منجم‌باشی و فرزندش (عبدالعلی) به شرح تصویر زیر وجود دارد (تصویر ۴). اما از دلایل واگذاری و فروش این املاک به عبدالعلی بی اطلاع هستیم.

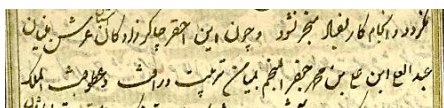
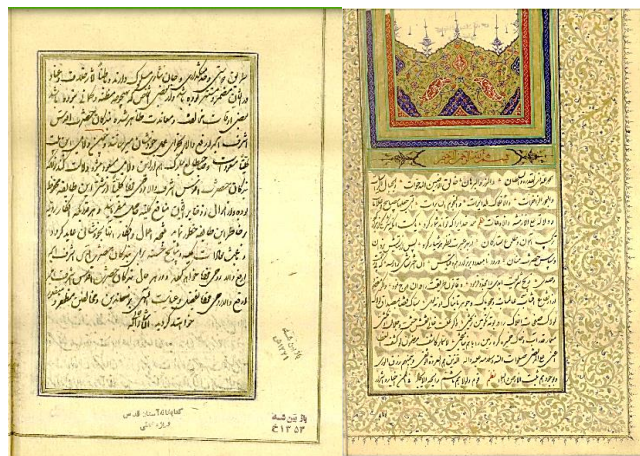

تصویر ۴. تصویر سواد مصالحه نامچه میرزا علی منجم‌باشی و فرزندش عبدالعلی در سال ۱۲۹۹ ق با تأیید میرزا محمدتقی حجة الاسلام (متخلص به نیر). (محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شناسهٔ سند: ۱۱۴۰/۳۶۰)

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول.../۹۳

آثار عبدالعلی فرزند میرزا علی:

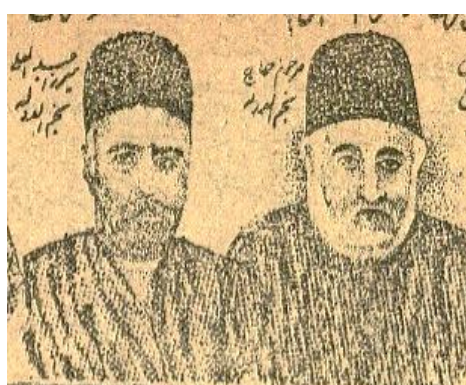
- تصنیف کتاب مصابیح الأنوار (فارسی) در ۲۸ ماه جمادی الاخری سال ۱۳۱۳ق (نصیری امینی و حکیم، ص ۴۶۲) که هم اکنون در کتابخانه آستان قدس نگهداری می شود (تصویر ۵):
- استخراج و تنظیم تقویم سال های ۱۲۸۸ش، ۱۲۸۹ش، ۱۲۹۰ش و ۱۲۹۶ با لقب نجم الدوله (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹؛ نجم الدوله و منجم باشی، ۱۲۹۵):
- مطالبی در حاشیه کتاب در علم نجوم (فارسی)، حاشیه الفوائد الضیائیة، رساله من الحکما و منهاج الاستخراج (فارسی) و طالع مولود نگاشته اند (نصیری امینی و حکیم، ص ۴۶۲، ۴۷۴، ۴۸۰، ۴۸۱ و ۴۸۷).
- تصحیح و استخراج اسما ملائکه از رساله خطی (همو، ص ۴۷۱).
- استخراج و تصحیح درجات انحراف بلاد در دایره قبله نما تقویم سال ۱۲۹۰ش (نجم الدوله، ۱۲۸۹، ص ۴).

تصویر ۵. تصویر صفحه نخست و انجامه و بخشی از صفحه ۵ کتاب مصابیح الأنوار میرزا عبدالعلی منجم باشی (محل نگهداری: کتابخانه آستانه قدس)

تصویر میرزا عبدالعلی نجم الدوله

در بررسی تقویم‌های چاپ سنگی به دو نمونه از تصاویر چاپی ایشان دسترسی پیدا کردیم، که یکی از آنها در کنار تصویر عبدالغفار نجم الدوله چاپ شده است (تصویر ۶).

تصویر ۶. راست: تصاویر مرحوم عبدالغفار نجم الدوله و عبدالعلی نجم الدوله (منجم‌باشی) (محمد مهدی)، ۱۲۹۷، ص ۲: افشار، ۱۳۵۳، ص ۱۹۵) و چپ: تصویر عبدالعلی نجم الدوله (نجم‌الدوله و منجم‌باشی، ۱۲۹۵، ص ۳) (محل نگهداری: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)

تقویم ۱۲۹۰ شمسی (۱۳۲۷ قمری) تا ۱۳۰۲ شمسی استخراج عبدالعلی منجم‌باشی تبریزی ملقب به نجم الدوله. در متن با مشاهده تقویم‌ها مشکلاتی در تاریخ و بازه دیده می‌شود. علاوه بر تقویم‌هایی که در سال‌های ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰ و ۱۲۹۵ ش با نام عبدالعلی و لقب نجم الدوله منتشر شده است، تعدادی تقویم دیگر با نام عبدالعلی و القاب منجم باشی (سال‌های ۱۲۹۱، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷ و ۱۲۹۸ ش) (منجم باشی، ۱۲۹۰، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷) و منجم باشی تبریز (سال ۱۲۹۰ ش) (منجم باشی تبریز، ۱۲۸۹) در مجموعه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد و عبدالعلی منجم باشی تبریز (منجم باشی، ۱۲۸۹، ص ۱) و عبدالعلی نجم الدوله (نجم الدوله، ۱۲۸۹، ص ۱) تقویم سال ۱۲۹۰ ش را در شهر تهران و چاپخانه میرزا علی اصغر به شیوه چاپ سنگی منتشر کرده اند (تصویر ۷). تقویم‌های منجم باشی دارای نقش مهر با متن «منجم‌باشی تبریز» و کلمه «حقیر» قبل از نام عبدالعلی است که برخی از آنها در شهر تبریز منتشر شده اند و ما براساس نشانه‌های یادشده آنها را به عبدالعلی گوگانی منتسب می‌کنیم.

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول.../ ۹۵

همچنین با توجه به انتشار تقویم سال های ۱۲۹۶-۱۲۹۸ ش عبدالعلی گوگانی و نیز انتشار دو سال آخر این تقویم ها در شهر تبریز، تاریخ وفات ایشان در سال ۱۳۳۵ ق که همه منابع به آقای محمدعلی تربیت استناد کرده اند، صحیح به نظر نمی رسد.

در دوره قاجار تقویم عبدالغفار [نجم الدوله] پس از وفاتش با ذکر نام ایشان و معاونت بازماندگانش به چاپ رسیده و به نام او معروف بوده است. از جمله می توان به تقویم سال ۱۲۸۹ ش (به نام عبدالغفار نجم الدوله و بعد از وفاتش) توسط محمدعلی خان نائینی اشاره کرد (نجم الدوله (عبدالغفار)، ۱۲۸۸، ص ۱) بنا بر این اظهار نظر قطعی در باره تاریخ وفات عبدالعلی گوگانی منوط به دستیابی به مدارک و مستندات جدید است.

تصویر ۷. تصاویر صفحه نخست تقویم های سال ۱۳۲۹ ق استخراج عبدالعلی نجم الدوله و عبدالعلی منجم باشی تبریز (محل نگهداری: کتابخانه دانشگاه تهران)

شناسایی و معرفی مختصر بعضی از منجمان خاندان نجم الدوله تبریزی بر مبنای اطلاعات مندرج در تقویم ها و سایر منابع اطلاعات به شرح ذیل جمع آوری شده است:

۱. عبدالکریم منجم باشی (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲) دفتر تقویم، عبدالکریم معاصر آقا محمد خان قاجار (۱۲۱۱ ق) و فتحعلی شاه قاجار (آقابزرگ

تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۴) «و ایشان سواى علم نجوم معلومات ديگر هم داشته است» (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲).

۲. محمد جعفر منجم باشى (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲) منجم باشى نایب السلطنه عباس میرزا در تبریز (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۳) و مدت اقامت روس را در تبریز با تعیین ماه و روز قبل از ایشان نوشته به نایب السلطنه مرحوم [عباس میرزا] داده بودند و ساعت مصالحه دولتین روس و ایران را در شب جمعه ششم شعبان ۱۲۴۲ [ق] ایشان معین نموده (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲؛ نجم الدوله، ۱۲۸۹، ص ۳) و از آثار وی دفتر تقویم است. (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۳). همچنین در کتاب خطی به شماره ۱۱۲۷، از مجموعه کتاب های کتابخانه کاخ گلستان قصیده‌ای از محمد جعفر منجم باشی موجود است (بیانی، ۱۳۴۹، ص ۵۴۴-۵۴۵).

۳. میرزا رضا نجم الملک (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲) «خلف مرحوم میرزا جعفر منجم باشی نایب السلطنه بزرگ، وی ساکن تهران بود و در دانش اخترشمارى بالارث و الاستحقاق از یگانگان آفاق بشمار می‌رفت. جنگ پروس و پاریس در شش ماه قبل از وقوع در تقویم خود خبر داده بود. و در اواخر عمرش دارایی خود را در طلب اکسیر از دست داد و در سال ۱۲۹۰ ق رحلت کردند» (اعتماد السلطنه، ۱۳۰۷ ق، ص ۲۱۹). وی چهار ماه قبل از فتح شهر هرات، تاریخ دقیق آن را پیشگویی کرده بود (سپهر، ج ۳، ص ۱۳۴۲). از آثار ایشان به «دفتر تقویم» اشاره شده است (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۴).

۴. میرزا یحیی (۱۲۵۲-۱۳۱۰ ق) (نجم الدوله، ۱۲۸۷، ص ۲؛ اقبال، ص ۲۷) نوه آقا محمد جعفر (نادر میرزا، ص ۶۷) و فرزند میرزا رضا (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۶) است. از آثار وی رساله نجومی در احوال زهره یا تعریف ستاره زهره و حرکت آن (نجم الملک، ۱۲۹۱ ق) و دفتر تقویم (آقابزرگ تهرانی،

۱. این کتاب خطی با عنوان گذر سیاره زهره در عصر قاجار (متن منقح و انتقادی رساله تعریف ستاره زهره) به اهتمام زهره مرادی و با مقدمه جعفر آقایانی‌چاوشی منتشر شده است و نویسنده این رساله به اشتباه عبدالغفار نجم الدوله معرفی شده است و سرکار خانم مریم زمانی در مقاله «گذر سیاره زهره در عصر قاجار» در شماره ۳، سال ۱۳۹۲، نشریه میراث علمی اسلام و ایران به درستی به عدم وجود دلایل روشن نویسندگان برای انتساب این اثر به عبدالغفار نجم الدوله اشاره کرده‌اند.

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول.../ ۹۷

ج ۳، ص ۱۰۶) شناسایی شده‌اند. آقا بزرگ تهرانی ایشان را منجم باشی مظفرالدین میرزا ولیعهد (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۶) و نادر میرزا لقب وی را «نجم‌الملک» (نادر میرزا، ص ۶۷) و عباس اقبال «نجم‌الممالک» ذکر کرده‌اند.

۵. میرزا رضا منجم باشی، از شاگردان مدرسه مظفریه که بعد از فوت پدرش میرزا یحیی، محمدعلی میرزا وی را به عنوان منجم‌باشی انتخاب کرد (اقبال، ص ۲۷).

۶. میرزا علی منجم باشی فرزند [محمد] جعفر منجم باشی و برادر میرزا رضا نجم‌الملک از مشاهیر منجمان تبریز بود و در ادبیات و نظم اشعار نیز مهارت داشت (اعتمادالسلطنه، ص ۲۱۹) و به زبان‌های فارسی و عربی شعرهای نیکو سروده است (نادر میرزا، ص ۶۷). از دوستان میرزا محمدتقی حجة الاسلام متخلص به نیر بود (نخجوانی، ص ۹۱). «میرزا علی منجم‌باشی تبریزی پدر نجم‌الدوله حالیه به همراه مظفرالدین شاه به تهران آمده بود» (ممتحن‌الدوله، ص ۱۳۶). آثار منسوب به وی عبارتند از: دفتر تقویم (آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۵)، قصاید علی بن جعفر منجم تبریزی (منجم تبریزی، بی تا). سجع مهر ایشان: «صراط علی حق نمسکه» بود (نصیری امینی و حکیم، ص ۴۷۵؛ تصویر ۴). همچنین وی مالک کتاب‌های خطی به نام‌های: زیج سلطانی (فارسی)، قاعده در استخراج طالع مولود و احکام آن، اسرار قاسمی (فارسی)، رساله نجومیه در اعمال زایجه (فارسی)، کتاب الدلائل (عربی) بوده است (نصیری امینی و حکیم، ص ۴۷۰، ۴۷۲، ۴۷۵، ۴۷۷). در صورت صحت یادداشت منسوب به ایشان در حاشیه یک کتاب خطی مبنی بر خریداری آن در سال ۱۳۱۹ ق در شهر تهران، (نصیری امینی و حکیم، ص ۴۷۲) تا آن سال زنده بوده‌اند.

۷. عبدالعلی نجم‌الدوله (پیشتر لقب نجم‌الممالک) که در بخش‌های قبلی مقاله به وی اشاره شده است.

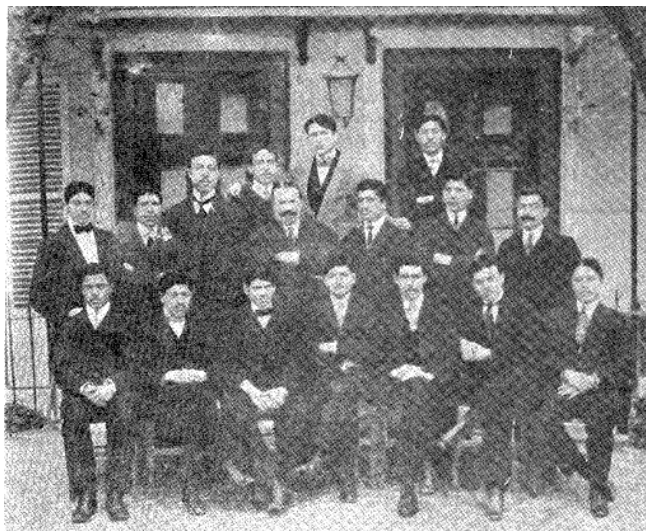
۸. جعفر و علی حکیمی فرزندان عبدالعلی نجم‌الدوله از شاگردان مدرسه دارالفنون و دستیاران میرزا عبدالعلی نجم‌الدوله در استخراج تقویم بودند

(نجم‌الدوله، ۱۲۸۸، ص ۶) که براساس قانون اعزام محصل به خارج (قبادی، ص ۹۳؛ هاشمیان، ص ۴۶۷) به ترتیب جهت تحصیل در مدارس نظامی صومورا^۱ و سن سیرا^۲ و سنسن^۳ اعزام شدند (یغمایی، ص ۵۸-۵۹). سروان ژاندارم جعفر حکیمی (۱۲۷۱-۱۳۰۰ش) متولد شهر تبریز، در ۱۳ مهرماه سال ۱۳۰۰ش در نبرد با اسماعیل سمیتقو در شهر ارومیه کشته شد (ویژه‌نامه نشریه اخگر، ۱۳۲۹، ص ۹۹). نجم‌الدوله در زمان استخراج تقویم سال ۱۲۸۹ش سن علی و جعفر را ۱۹ و ۱۴ سال بیان کرده است (نجم‌الدوله، ۱۲۸۸، ص ۶) که اندکی اختلاف با سن درج شده جعفر در ویژه‌نامه نشریه اخگر ملاحظه می‌شود.

۹. شیخ عباس مصباح زاده (۱۳۰۹-؟)، وارث علم هیأت و نجوم از آبای گرام خود حاج شیخ اسمعیل مصباح ملقب به نجم‌الممالک و حاج نجم‌الدوله تبریزی^۴ بود. از آثار او علاوه بر قسمتی از کتیبه‌های مسجد جامع و مسجد اعظم و مسجد فاطمی قم (مهران، ص ۳۹-۴۰) می‌توان به استخراج تقویم‌های سالیانه، ترجمه قرآن کریم، صحیفه کامله سجادیه، صلاهی عشق (دیوان اشعار) و کتابت کلیات مفاتیح الجنان، قرآن کریم، دعای دوازده امام خواجه نصیرالدین طوسی و خوشنویسی ... اشاره کرد.

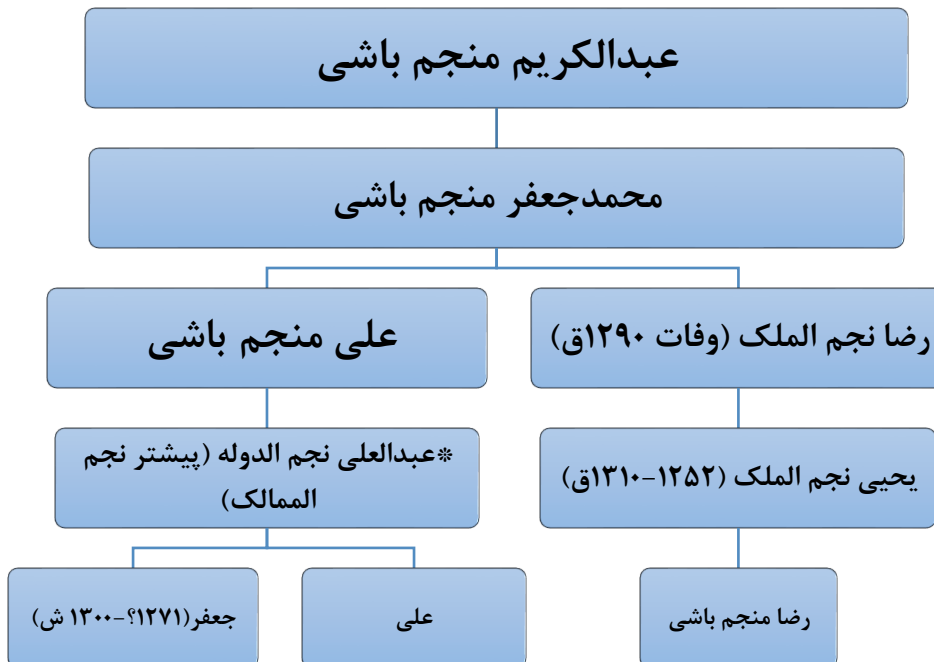
1. Saumur.
2. Saint-Cyr.
3. Vincennes.

۴. از نسبت دقیق آقای عباس مصباح زاده با آقای نجم‌الدوله تبریزی بی‌اطلاع هستیم.

تصویر ۸. جمعی از محصلین دولتی ایرانی در پایان تعطیلات تابستانی سال ۱۲۹۱ ش ردیف جلو از راست به چپ علی حکیمی، ردیف وسط از راست به چپ نفر دوم جعفر حکیمی (دلفانی، ص ۲۰)

نمودار افراد شناسایی شده خاندان نجم الدوله تبریزی

نادر میرزا محل زندگی این خاندان و فرزندان علی منجم‌باشی را محله چست‌دوزان [یا چوست‌دوزان] معرفی کرده است (۱۳۶۰، ص ۶۷). این محله از محلات شمال تبریز است که از شمال به محله امیرخیز و از جنوب به ویجویه و از مشرق به سنجران و از مغرب به مهران‌رود و امیر زین‌الدین محدود است (مشکور، ص ۱۸-۱۹). همچنین براساس نقشه دارالسلطنه تبریز در سال ۱۲۹۷ ق حمام [عمومی] (رشید نجفی، ص ۶۳، ۶۵ و ۶۷)، باغ (بانی مسعود، ص ۴۱) و آسیابی (بزاز دستفروش، ۱۳۹۸) به نام میرزا علی منجم‌باشی وجود داشته است و علاوه بر آنها به پل منجم و چوست‌دوزان در دوران انقلاب مشروطه در این شهر اشاره شده است (کسروی، ص ۸۶۱). محله منجم در شهر تبریز احتمالاً به دلیل اقامت این خاندان در این محله و نیز وجود پل، حمام، آسیاب و باغ یاد شده، به این نام معروف و مشهور شده است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله با استفاده از مطالعات تاریخی و مجموعه ارزشمند تقویم‌های قدیمی آقایان احمد نجم‌آبادی، سعید نفیسی، محمد رضائی و ... که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شوند. علاوه بر شناسایی و معرفی عبدالعلی نجم‌الدوله از منجمان و مستخرجان تقویم در اواخر دوره قاجار و مؤلف کتاب مصابیح الأنوار موفق به شناسایی خاندان وی به عنوان یکی از مهم‌ترین خاندان‌های منجمان در دوره قاجار شدیم. هرچند عناوین برخی از تألیفات و تصحیحات از میرزا عبدالعلی نجم‌الدوله به استناد منابع دیگر معرفی شده است، اما به دلیل آنکه از محل نگهداری آنها بی‌اطلاع هستیم، ممکن است دسترسی و مشاهده اصل نسخه‌ها تغییراتی در انتساب و یا نتیجه‌گیری‌های این تحقیق ایجاد کند.

پیشنهاد تحقیقات آتی

در این بخش اسامی بعضی افرادی که در آذربایجان عنوان یا لقب منجم داشته و یا نسبت به استخراج و یا تنظیم تقویم اقدام کرده‌اند، مشاهده می‌شود که این اسامی می‌تواند مقدمه‌ای برای تحقیقات بعدی و شناسایی افراد بیشتری در این زمینه باشد، نظیر: نظام‌الدین عبدالصمد منجم تبریزی (دولت‌آبادی، ج ۲، ص ۵۴۷)، محمد تبریزی معروف به «برهانه المنجمین» (درایتی، ج ۱، ص ۲۱۴)، میرزا بابا منجم تبریزی (بیاض اشعار، کتابخانه مجلس به شماره بازیابی: ۱۷۴۴۳)، حیدر بن احمد منجم تبریزی (ویافی، بی‌تا)، عبدالکریم تبریزی (رسالة خطی اسطرلاب عبدالکریم

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول... / ۱۰۱

تبریزی، ۱۳۰۷ق)، حسین منجم زنوزی (اعتمادالسلطنه، ص ۲۲۲)، میرزا حاجی آقا (وفات ۱۲۷۱ق) (بایبوردی، ص ۱۹۶-۱۹۷)، میرزا جعفر منجم و خوشنویس و پدرش میرزا غلام منجم تبریزی (بیانی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۲۵؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۱۰۳)، هایک عجمیان (رجائی زفره‌ای، ص ۱۰۴۱) میرزا حسین تبریزی (تبریزی، ۱۳۰۲، ص ۱؛ تبریزی، ۱۳۰۷، ص ۱)، باقر نطاق (پرورش، ص ۴)، محمد بقا (بقا، ص ۱).

سپاسگزاری: جهت دستیابی و مشاهده تصاویر مجموعه تقویم‌های چاپ سنگی دانشگاه تهران از همکاری صمیمانه جناب آقای دکتر رسول جعفریان رئیس محترم کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کارکنان آن مجموعه قدردانی و تشکر ویژه می‌نمایم.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۰۷ق). المآثر و الآثار. چاپ سنگی. شماره ۱۱۵۰۴۹۱ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- «افسران شهید». اخگر (ویژه‌نامه)، (فروردین ۱۳۲۹ش). ص ۹۴-۱۲۱.
- افشار، ایرج. (فروردین، اردیبهشت و خرداد ۱۳۵۳ش). نمایشگاه «تقویم پارینه». راهنمای کتاب، سال ۱۷، شماره ۱، ۲ و ۳، ص ۱۹۲-۱۹۶.
- افشار، ایرج. (آذر ۱۳۶۱ش). «تقویم پارینه». آینده، سال هشتم، ۹، ص ۶۱۰-۶۱۳.
- اقبال، عباس. (مهر ۱۳۴۰ش). «یادداشت های مرحوم عباس اقبال (۲)». مهر، سال ۹، شماره ۱، ص ۱۴-۳۱.
- الوانساز خوبی، محمد. (پاییز ۱۳۸۵ش). «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله ملا علی واعظ خیابانی تبریزی (ملا علی واعظ خیابانی تبریزی)». نسخه پژوهی، ۳، ص ۳۱-۵۸.
- امید، حسین. (۱۳۳۲ش). تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز.
- آذری، علی. (۱۳۴۶ش). قیام شیخ محمد خیابانی. تهران: بنگاه مطبوعاتی صفی علیشاه.
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن. (۱۳۷۳ش). مصنفات شیعه: ترجمه و تلخیص الذریعة الی تصانیف الشیعة. به اهتمام محمد آصف فکرت. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۰ش). باغ های تاریخی تبریز. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- بایبوردی، حسین. (۱۳۴۱ش). تاریخ ارسباران. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- برجیان، حبیب. (زمستان ۱۳۸۵ش). «زمین لرزه در پندار و اندیشه ایرانی». نامه فرهنگستان، ۳۲، ص ۶-۲۵.
- بزاز دستفروش، مهدی. «آسیاب های تبریز». پایگاه اینترنتی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی. تاریخ دسترسی: ۱۳۹۸/۴/۱. قابل دسترس: <https://www.eachto.org/index.php/etc/3531-2017-11-07-10-00-36>
- بقا، محمد. (۱۳۱۵ش). تقویم بغلی ۱۳۱۶ شمسی. تنظیم: محمد بقا [تبریز]: شرکت چاپ کتاب.
- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳). احوال و آثار خوشنویسان. تهران: علمی. چاپ دوم.
- _____ . (۱۳۴۹ش). فهرست ناتمام تعدادی از کتب کتابخانه سلطنتی. تهران: کتابخانه سلطنتی.
- بیاض اشعار. نسخه خطی شماره ۱۷۴۴۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- پرورش، کریم. (۱۳۰۸ش). «اعلان تقویم پرورش». روزنامه شمال غرب، مورخ ۱۳۰۸/۹/۲۰. ص ۴.
- تبریزی، حسین. (۱۳۰۳ش). تقویم فارسی. چاپ سنگی. [تبریز]: حاج محمود آقا کتابفروش. شماره ۱۲۱۴۶۰۶ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول.../ ۱۰۳

_____ . (۱۳۰۷ش). تقویم بغلی ادبیه تقویم سال ۱۳۰۸ش. [تبریز]: کتابخانه ادبیه. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

تربیت، محمدعلی. (بی تا) دانشمندان آذربایجان. تبریز: بنیاد کتابخانه فردوسی تبریز. چاپ دوم. تیموری، ابراهیم. (مرداد و شهریور ۱۳۸۹ش). «چهار راه سرچشمه تهران». بخارا، ۷۶، ص ۱۳۲-۱۵۸.

ثقفی، مریم. (اسفند ۱۳۹۴ش). «عبدالغفار نجم‌الملک و تحول جغرافیا و تقویم‌های نجومی با تکیه بر کاربرد آنها در طب در عهد قاجار». اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ۸، شماره ۶، ص ۳۴-۴۴.

جواهرکلام، عبدالحسین. (۱۳۸۲ش). تربت پاکان قم. ج ۱. قم: انصاریان. حائری، عبدالحسین. (۱۳۵۰ش). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. ج ۱۹. تهران: انتشارات کتابخانه ملی.

درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰ش) فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). به کوشش مصطفی درایتی. ج ۱. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. دلفانی، محمود. (تابستان و پاییز ۱۳۷۲ش). «محصلان ایرانی در اروپا در طول جنگ جهانی اول». گنجینه اسناد، ۱۰ و ۱۱، ص ۱۴-۵۱.

دولت آبادی، عزیز. (۱۳۷۷ش). سخنوران آذربایجان (از قطران تا شهریار). تبریز: ستوده. رجائی زفره‌ای، محمدحسن. (بهمن ۱۳۵۴ش). «وفیات معاصرین (اصفهان)». وحید، ۱۸۸ و ۱۸۹، ص ۱۰۴۱-۱۰۴۲.

رساله اسطراب عبدالکریم تبریزی. نسخه خطی شماره ۲/۶۱۴۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. رشیدنجفی، عطیه. (پاییز و زمستان ۱۳۸۹ش). «بررسی موقعیت و وضعیت حمام‌های تاریخی شهر تبریز». صغه، دوره ۲۰، شماره ۵۱. ص ۶۱-۷۴. رضا زاده ملک، رحیم. (بهار ۱۳۸۵ش). «لحظه تحویل سال اعتدالی». آینه میراث، شماره ۳۲، ص ۱۱-۲۵۹.

رضوانی، محمد اسمعیل. (خرداد و تیر ۱۳۴۹ش). «اعلان‌ها و اعلامیه‌های دوره قاجار». بررسی‌های تاریخی، شماره ۲۶، ص ۲۵۳-۲۹۲.

زمانی، مریم. (بهار و تابستان ۱۳۹۲ش). «گذر سیاره زهره در عصر قاجار». میراث علمی اسلام و ایران، ۳، ص ۱۲۳-۱۲۸.

سپهر، عبدالحسین. (۱۳۸۶ش). مرآة الوقایع مظفری. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: میراث مکتوب.

_____ . (۱۳۷۷ش). ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه). به اهتمام جمشید کیانفر. ج ۳. تهران: انتشارات اساطیر.

۱۰۴ / تاریخ علم، دوره ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶

- شهری باف، جعفر. (۱۳۸۳ش). طهران قدیم. تهران: معین.
- عبرت مصاحبی نایینی، محمدعلی. (۱۳۲۰ش). مدینه الأدب (تذکره...). نسخه خطی شماره ۱۳۰۲۸۵ کتابخانه دانشگاه امام صادق.
- فتحی، نصرت الله. (۱۳۵۲ش). زندگی نامه شهید نیکام ثقة الاسلام تبریزی و بخشی از مشروطیت ایران. [تهران]: انتشارات بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- قیادی، محمد. (زمستان ۱۳۹۴ش). «چهارمین کاروان معرفت تصویب قانون اعزام محصل در مجلس دوم مشروطه». تاریخ پژوهی، ۶۵، ص ۷۹-۹۶.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۳ش). تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر. چاپ ۱۳.
- گوکانی، عبدالعلی. (۱۳۰۲ق). معرفت تقویم [چاپ سنگی]، بی جا. شماره ۲۵۳۸۹۸۲ سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- لعلی ایروانی، علی. (بی تا). دیوان لعلی حکیم. مقدمه محمدعلی صفوت. تبریز: انجمن معارف آذربایجان.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۲ش). تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- مصباح، اسمعیل. (۱۳۰۲ش). تقویم فارسی. [چاپ سنگی]. شماره ۱۵۲۲۹۳۴ سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- ممتحن الدوله، مهدی. (۱۳۵۳ش). خاطرات ممتحن الدوله: زندگی نامه میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شقاقی. به کوشش: حسینقلی خان شقاقی. تهران: امیرکبیر.
- منجم باشی تبریز (جاوجانی)، عبدالعلی. (۱۲۸۹ش). تقویم فارسی تنگوزنیل سال ۱۲۹۰ هجری شمسی. [چاپ سنگی]. تهران: [مطبعه میرزا علی اصغر]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- منجم باشی، عبدالعلی. (۱۲۹۰ش). تقویم فارسی ممتاز صحیح با قواعد علمی سال ۸۳۴ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۲۹۳ش). تقویم فارسی ممتاز و صحیح با قواعد علمی سال ۸۳۷ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۲۹۴ش). تقویم فارسی ممتاز و صحیح با قواعد علمی سال ۸۳۸ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۲۹۵ش). تقویم فارسی ممتاز و صحیح با قواعد علمی سال ۸۴۰ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۲۹۶ش). تقویم فارسی ممتاز و صحیح با قواعد علمی سال ۸۴۱ جلالی و شمسی. [چاپ سنگی]. [تبریز: کتابخانه حقیقت]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

بررسی سند پیشگویی تاریخ پایان جنگ جهانی اول... / ۱۰۵

- _____ . (۱۲۹۷ش). تقویم فارسی ممتاز و صحیح سال سنه ۸۴۲ جلالی و شمسی. [چاپ سنگی]. تبریز: کتابخانه حقیقت. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- منجم باشی، محمد مهدی. (۱۲۹۷ش). تقویم فارسی ممتاز قوی ینل سنه ۱۲۹۸ هجری شمسی مطابق. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- منجم تبریزی، علی. (بی تا). قصاید. [نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی].
- منجم، عبدالعلی. (۱۳۱۳ق). مصابیح الأنوار. [نسخه خطی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی].
- مهران، محمد. (خرداد و تیر ۱۳۴۴ش). حاج شیخ عباس مصباح زاده. هنر و مردم. دوره ۳. ش ۳۲ و ۳۳. ص ۳۹-۴۰.
- مهران، مهدی. (زمستان ۱۳۹۰ش). تقویم پارینه آید به کار؛ بررسی چند تقویم خطی و چاپ سنگی عصر قاجار. پیام بهارستان. دوره ۲، ۱۴، ص ۵۶۹-۵۷۳.
- نادر میرزا قاجار. (۱۳۶۰ش). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز (جغرافیای مظفری). تهران: اقبال. چاپ سوم.
- نجم الدوله، عبدالعلی و منجم باشی، اسمعیل. (۱۲۹۵ش). تقویم فارسی صحیح با قواعد علمی؛ نیلان نیل سال ۱۲۹۶ شمسی. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- نجم الدوله، عبدالعلی. (۱۲۸۷ش). تقویم فارسی صحیح با قواعد علمی سال ۸۳۱ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. تهران: [مطبعه میرزا علی اصغر]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۲۸۸ش). تقویم فارسی صحیح با قواعد علمی سال ۸۳۲ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۲۸۹ش). تقویم فارسی ممتاز صحیح با قواعد علمی سال ۸۳۳ جلالی شمسی. [چاپ سنگی]. تهران: [مطبعه میرزا علی اصغر]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- نجم الدوله، عبدالغفار. (۱۲۸۸ش). تقویم فارسی سال ۱۲۸۹ هجری شمسی. به کوشش محمدعلی خان نائینی. [چاپ سنگی]. شماره ۱۵۲۲۹۲۴ سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- نجم الملک، یحیی. (۱۲۹۱ق). تعریف ستاره زهره و حرکت آن. نسخه خطی شماره ۵-۱۰۱۹۶ سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- نخجوانی، حسین. (اردیبهشت ۱۳۴۱ش). «حجة الاسلام میرزا محمد تقی متخلص به «نیر»». یغما، ۱۶۶، ص ۹۰-۹۳.
- نصیری امینی، فخرالدین؛ حکیم، سید محمد حسین. (۱۳۹۴ش). «فهرست نسخه‌های خطی فخرالدین نصیری (ثمره العمر)». اوراق عتیق، ۴، ص ۳۱۷-۶۵۱.
- ویافی، عبدالقادر. (بی تا). رساله در معرفت تقویم. [نسخه خطی شماره ۱۵۲۵۰۷۳ کتابخانه عمومی مرکزی شهر تبریز].

۱۰۶ / تاریخ علم، دوره ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶

هاشمیان، احمد. (۱۳۷۹ش). تحولات فرهنگی ایران. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

یغمایی، اقبال. (مهر ۱۳۵۳ش). «عیسی صدیق سی و ششمین وزیر فرهنگ». آموزش و پرورش، ۷۷، ص ۴۷-۶۰.

عبدالعلی منجم. (۱۳۲۲ق). شرح سی فصل. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

اسناد آرشیوی:

ارائه اسناد مالکیت روستای فلک به وزارت خارجه جهت دریافت حق عبور راه آهن جلفا. محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی. شناسه سند: ۱۱۴۰/۳۶۰
پرداخت مواجب به مدرسان و معلمان در ماه شوال. کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی. شماره ثبت: ۲۰۵۴۴.

پرداخت و رسید مواجب جنسی و نقدی کارکنان وابسته به آستان قدس در ماه محرم. کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی. شماره ثبت: ۱۵۵۴۳.

دستور پرداخت و رسید مواجب و انعام به کارکنان وابسته به آستان قدس در ماه ذیقعدة. کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی. شماره ثبت: ۱۵۲۲۴.

رقم ولیعهد به نجم الممالک. محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی. به شماره ۱۹۱۲۳۵۹.

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1912359>

رقم ولیعهد محمد علی شاه به نجم الممالک. محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی. به شماره ۱۹۴۵۵۳۹.

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1945539>